

- проблеми впровадження і використання, перспективи розвитку: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, Донецьк, 27-28 травня 2005 року. – Донецьк: ДЮІ, 2005.
7. Оборотов Юрій Миколайович. Традиції та новації в правовому розвитку: загальнотеоретичні аспекти. Автореферат дис. на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук. – Одеса, 2003.
  8. Бігун В. Юридична освіта в Україні та США // Юридична газета. – 2003. – №4.
  9. <http://www.usnews.com>
  10. Острозька К. Деякі аспекти тренування юридичного мислення у вищих навчальних закладах Німеччини // Юридичний журнал Юстиніан. -№11. – 2005.
  11. Бігун В. Юридична освіта в Україні та Німеччині // Юридичний журнал Юстиніан. – 2004. – №12.
  12. <http://www.euv-frankfurt-o.de/de/studium>
  13. <http://www.alpbach.org>
  14. <http://www.daad.de/deutschland/de/2.4.7.1>.
  15. Петрошук А. Досвід юридичної освіти в Польщі // Юридична газета. – 2003. – № 7.

УДК 347.441.048

С.М. Іванова

Правова характеристика визнання правочину недійсним та застосування наслідків недійсності правочину в системі способів захисту цивільних прав та інтересів

Суб'єкт, право якого порушене, вчиненням і виконанням недійсного правочину може пред'явити до правопорушника такі види вимог: вимога про визнання нікчемного правочину недійсним; вимога про визнання нікчемного правочину дійсним; вимога про застосування наслідків нікчемності недійсного правочину; вимога про визнання оспорюваного правочину недійсним; вимога про застосування наслідків оспорюваного правочину; вимога про відшкодування моральної шкоди завданої у зв'язку із вчиненням недійсного правочину; вимога про відшкодування збитків, завданих у зв'язку із вчиненням недійсного правочину; вимога про відшкодування завданих у зв'язку із вчиненням недійсного правочину збитків у подвійному розмірі.

Останні три види вимог будуть засобом цивільно правової відповідальності та санкцією за вчинене правопорушення. Всі перелічені види є цілком самостійними вимогами і в такій якості повинні розглядатись як в теоретичному аспекті, так і з точки зору судової практики. Та обставина, що такі позовні вимоги можуть пред'являтися в одному цивільному процесі, не є підставою для їх ототожнення. Як це відбувається в юридичній літературі стосовно визнання правочину недійсним та відновлення становища, що існувало до порушення права як загального наслідку недійсності правочину (ст. 216 ЦК) [9, с. 260; 3, с. 343].

У судовій практиці, яка склалася при застосуванні ЦК УРСР 1963 р., не вважалось за можливе пред'явлення позову про визнання недійсним правочину без одночасного пред'явлення вимоги про застосування наслідків недійсності правочину [10, с. 129], така практика визнається необґрунтованою з точки зору

чинного цивільного законодавства. Особа може заявити вимогу про визнання недійсним правочину, не заявляючи про застосування тих чи інших наслідків недійсності правочину. “Закон опосередковано визнає, що учасник правочину на свій розсуд має визначити способи і межі захисту свого цивільного права... суд не вправі нав’язувати йому додаткові способи захисту у вигляді застосування наслідків оспорюваного правочину” [10, с. 544]. Варто лише уточнити, що закон прямо встановлює у ч.1 ст. 20 ЦК України: “Право на захист особа здійснює на свій розсуд”. І хоча така позиція ще не відображена в постановках Пленуму ВС України, але, на нашу думку, п. 2 Постанови Пленуму ВСУ “Про судову практику в справах про визнання угод недійсними” повинен бути приведений у відповідність до ст. 16 ЦК. Пунктом 2 Постанови Пленуму ВСУ закріплена позиція, у відповідності до якої угода може бути визнана недійсною лише з підстав і з наслідками, передбаченими законом. При задоволенні позову суд в одному рішенні постановляє про визнання угоди недійсною і про застосування передбачених законом наслідків [6, с. 29].

В юридичній літературі саме навколо питання „самостійності реституційних вимог” розгорнулася дискусія, яка, як зазначає професор І.В. Спасибо-Фатеева, загалом не властива українській юридичній науці [8, с. 178]. Стан наукової дискусії є тим більше виправданим з огляду на те, що на час написання статті професором І.В. Спасибо-Фатеевою в офіційних актах Вищого господарського суду України (ВГСУ) та ВС України (ВСУ) були відображені протилежні позиції щодо застосування наслідків визнання правочинів недійсними. Але пункт 5 роз’яснення Вищого Арбітражного Суду України № 02-5/111 від 12.03.99 р. “Про деякі питання практики вирішення спорів, пов’язаних із визнанням угод недійсними” виключено на підставі Рекомендацій Вищого господарського суду № 04-5/3248 від 10.12.2004 [7, с. 43]. Вказаним пунктом передбачалась можливість подання позовної заяви про визнання недійсною угоди без вимог про застосування наслідків недійсності угоди у вигляді реституції.

Теоретичну позицію щодо можливості подання позовної заяви, яка містила б виключно вимогу про визнання правочину недійсним, без вимог про застосування наслідків недійсності правочину, відстоює В.В. Джунь [4]. Зважаючи на багатоаспектність проблем, які обговорюються у згаданій статті професора І.В. Спасибо-Фатеевої, що спонукає надалі неодноразово аналізувати її положення, ми повинні лише ще раз підкреслити, що визнання правочину недійсним та відновлення становища, яке існувало до порушення, визначаються ч. 2 ст. 16 ЦК України як самостійні способи захисту цивільних прав. І хоча позицію авторів Науково-практичного коментаря до ЦК України, репрезентованого Академією суддів України, ніяк не можна вважати офіційною, певною мірою її наявність підкреслює авторитетність точки зору на можливість пред’явлення самостійних вимог про визнання правочину недійсним [10, с. 544]. Таким чином, вказівка на видову належність визнання недійсним правочину до такого способу захисту цивільних прав та інтересів, як відновлення становища, яке існувало до порушення права [9, с. 260; 3, с. 343], не знаходить підтвердження в чинному законодавстві України.

Повертаючись до позиції професора І.В. Спасибо-Фатеевої, висловленої у статті “Нікчемні правочини та їх наслідки” [8, с. 178-184], ми повинні підкреслити, що самостійний характер вимог про визнання правочину недійсним та про застосування наслідків недійсності правочину стосується як оспорюваних, так і нікчемних правочинів.

На нашу думку, стосовно розмежування вимог про недійсність і наслідків застосування недійсності йдеться як про оспорювані, так і про нікчемні правочини. Адже, як вірно вказується у коментарі до ст. 216 ЦК України, закон не передбачає обов’язкового застосування судом, що задовольняє позов про визнання недійсним нікчемного правочину, наслідків недійсності правочину. Таку ініціативу суд може виявити в окремих випадках, коли обставини справи вимагають, щоб цивільне право було захищене з огляду на принципи добросовісності, справедливості, розумності [10, с. 545]. Складність застосування наслідків недійсності нікчемного правочину за ініціативою суду полягає ще й у невизначеності питання, на якій підставі може бути застосована відповідна норма, якщо в ч. 2 ст. 215 ЦК України визначається, що недійсність нікчемного правочину встановлюється законом. Проблемою також є невизначеність у законі суб’єктів оспорювання нікчемного правочину, бо вказівки на те, що він є недійсним та не вимагає оспорювання, є недостатньою, і вона не вирішує маси практичних проблем, зокрема проблеми суб’єктів застосування наслідків недійсного правочину.

Певні складнощі виникають щодо теоретичного обґрунтування правової природи вимог про визнання недійсним нікчемного правочину. На нашу думку, вимоги про визнання недійсним нікчемного правочину є самостійним видом позовних вимог, які пред’являються на захист порушеного цивільного інтересу. Можливість захисту порушеного цивільного інтересу не повинна неодмінно пов’язуватися із захистом можливого порушеного права. Ми не можемо погодитися із думкою, що позов про визнання недійсним нікчемного правочину покладає на позивача обов’язок довести в суді, що відповідач, ґрунтуючись на нікчемному правочині, оспорує або не визнає цивільне право позивача. Якщо позивач цього не доведе, у позові має бути відмовлено [10, с. 545]. Така позиція заперечує можливість захисту порушених цивільних інтересів, що суперечить як цивільному, так і цивільно-процесуальному законодавству. Та не відповідає позиції авторів, висловлених у інших місцях зазначеного коментаря. Питання захисту цивільного інтересу, що було предметом самостійних позовних вимог, не може бути вирішене у мотивувальній частині, яка, за загальним правилом, не має загальнообов’язкового значення. Необґрунтована позиція щодо неможливості самостійного захисту порушеного цивільного інтересу ґрунтується на суперечливому уявленні про природу цивільного інтересу як виключно суб’єктивної категорії. Тоді як в нормах про захист цивільних прав та інтересів чітко відображається об’єктивна природа цивільного інтересу [5, с. 23].

Способом захисту цивільних прав та інтересів є також визнання недійсного нікчемного правочину дійсним (ч. 2 ст. 221, ч. 2 ст. 222, ч. 2 ст. 223, ч. 2 ст. 226 ЦК України). Визнання нікчемного недійсного правочину дійсним у судовому порядку має правоперетворююче значення, таким чином, захист цивіль-

ного права та інтересу відбувається в даному разі, способом зміни правовідносин.

Вимога про визнання недійсним оспорюваного правочину має характер позову про визнання, так само як позов про визнання недійсним нікчемного правочину. Основним підтвердженням правової природи вимоги про визнання недійсним оспорюваного правочину є те, що в чинному цивільному законодавстві України не проводиться ніякої різниці стосовно правових наслідків визнання недійсним як оспорюваного, так і нікчемного правочину. Правоперетворюючий характер буде мати позов про визнання дійсним нікчемного правочину.

Згідно з чинним законодавством України процесуальним засобом визнання правочину недійсним є позов або зустрічний позов. Щодо визнання недійсним нікчемного правочину суд повинен брати до уваги заперечення сторони про нікчемність правочину. Це пояснюється тим, що недійсність нікчемного правочину встановлена безпосередньо законом і суд в даному разі застосовує норму права. Для оспорюваних правочинів, якщо захист порушених прав та інтересів здійснюється в юрисдикційній формі, звернення до суду про визнання недійсним оспорюваного правочину можливе лише шляхом подання позову чи зустрічного позову. Процесуальний аспект визнання недійсним оспорюваного правочину, на нашу думку, в перспективі повинен полягати у розширенні процесуальних можливостей сторін правочину. Бажаним було б використання не тільки позову та зустрічного позову, але й звичайного заперечення у судовому процесі.

Таким чином, всі види вимог, які можуть пред'являтися у зв'язку з визнанням недійсним правочину, є цілком самостійними вимогами і такі як повинні розглядатись як в теоретичному аспекті, так і з точки зору судової практики. Те, що такі позовні вимоги можуть пред'являтися в одному цивільному процесі, не є підставою для їх отождолення.

Література

1. Цивільний кодекс України // Відомості Верховної Ради (ВВР). – № 40–44. – Ст. 356.
2. Цивільний кодекс України: Науково-практичний коментар / За ред. розробників проекту Цивільного кодексу України. – К.: Істина, 2004.
3. Гражданское право: Учеб.: в 3 т. Т.1. – 6-е изд., перераб. и доп. / Н.Д. Егоров, И.В. Елисеев и др.; Отв. ред. А.П. Сергеев, Ю.К. Толстой. – М.: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2004.
4. Джуль В.В. До питання про обов'язковість застосування реституції у разі неправозгідності угоди // Вісник господарського судочинства. – 2002. – № 4.
5. Михайлов С.В. Категория интереса в российском гражданском праве. – М.: Статут, 2002.
6. Про судову практику в справах про визнання угод недійсними. Постанова Пленуму Верховного Суду УРСР від 28.04.78 №3. – Бюлетень законодавства і юридичної практики України. – 1999. – №5.
7. Роз'яснення Вищого Арбітражного Суду України № 02-5/111 від 12.03.99 р. “Про деякі питання практики вирішення спорів, пов'язаних із визнанням угод недійсними”. – Бізнес. – 1999. – №13. – Из змін. Від 24.12.1999; 21.02.2000; 29.02.2000; 18.04.2001; 26.04.2002; 18.11.2003.
8. Спасибо-Фатеева І.В. Нікчемні правочини та їх наслідки // Вісник господарського судочинства. – 2004 – №2.
9. Цивільне право України: У 2т. / Борисова В.І. (кер. авт. кол.), Баранова Л.М., Жилінкова І.В. та ін.; За заг. Ред. В.І.Борисової, І.В. Спасибо-Фатеевої, В.Л. Яроцького. – К.: Юрінком Інтер, 2004. – Т 1.
10. Ярема А.Г. та інш. Науково-практичний коментар до цивільного законодавства України: [В 4 т.] / А.Г. Ярема, В.Я. Карабань, В.В. Кривенко, В.Г. Ротань. – Т.1. – К: А.С.К., Севастополь: Ін-т юрид. дослідж., 2004.